

Роман ГРИЦЬКІВ

Волинь 1943. Боротьба за землю. “І”. – Квітень 2003. – № 28. – 339 с.

Ще недавно тільки й мови було, що про шістьдесяту річницю українсько-польського конфлікту на Волині. Постійний інтерес засобів масової інформації, спроби наукових і політичних оцінок – усе це було невід’ємною частиною суспільного ажіотажу навколо цих трагічних подій.

Одним із найяскравіших моментів відзначення річниці Волинської трагедії став рецензований збірник. Його поява викликала цілий ряд неоднозначних відгуків: від україно-позитивних, пов’язаних з оригінальністю матеріалів та модерно-ліберальною спрямованістю, і до цілком негативних – звинувачення редакції у пропольській орієнтації. Узявши до уваги обидві точки зору, сьогодні, однак, хочемо зосередитись не стільки на політичних, скільки на наукових аспектах пропонованого читачам видання.

Почнемо з концептуальних принципів даного збірника. У нинішньому номері часопису “І” упорядники намагалися дати моральну оцінку подіям 1943 р. на Волині, засудити вчинені українцями “злочини” проти поляків. Редактори пишуть: “Нема виправдань злочинам, але можливі пояснення людської поведінки у контексті історичних передумов та обставин, про які нехай сперечаються історики. Ми ж через 60 років можемо давати оцінки лише з моральної точки зору... Однак ми, як українці, не хочемо йти в майбутнє з тягарем колективного гріха перед сусідами”¹.

¹ Переднє слово // Волинь. 1943. Боротьба за землю. “І”. – Квітень 2003. – № 28. – С. 10-11.

Такий підхід став визначальним при відборі матеріалу і зумовив побудову номера за дедуктивним принципом. На початку упорядники часопису вмістили статті, де антипольський терор висвітлюється з точки зору моралі, і лише після них матеріали, у яких з'ясувалися причини самого терору і конкретизувалась проблематика. Застосувавши вже звичний постмодерністський прийом, редакція, очевидно, прагнула таким чином убезпечити українського читача від пошуку виправдань діям своїх попередників. Адаже зворотна послідовність подання матеріалу, поза сумнівом, підкреслила б логічний причиново-наслідковий зв'язок між становищем українців у II Речі Посполитій та антипольською акцією на Волині. А це явно суперечило б редакторському баченню проблеми і викликало б ефект, протилежний покаяттю.

Іншою концептуальною засадою збірника виступає бачення порушеної теми, яке яскраво виразилось у підназві видання – “Боротьба за землю”. Саме вона слугує для підкреслення поряд із національним також соціального аспекту українсько-польського конфлікту. У передмові зазначається: “Волинський конфлікт не зведеш лише до національних прорахунків, – було й соціальне підґрунтя... Кров проливав селянин, що грабував маєток колоніста. Селянин не мислить світу без землі, яка важливіша для нього і за ідею в усіх її формах та проявах, і за інтегральний націоналізм Дмитра Донцова, творів якого він ніколи не читав, і за побудову самостійної держави. Абсурдно припускати, що люди, які нерідко прагнули заволодіти майном чи землею сусіда, керувалися бодай якимись високими принципами”².

Без сумніву, цього не можна випускати з уваги. Підійшовши до проблеми комплексно, упорядники не лише визначають місце військово-політичних формувань у тодішніх подіях, але й цілком слушно відзначають провідну роль у них українського селянства Волині.

Разом із тим доводиться констатувати й те, що запропонована теза не пішла далі передмови. Матеріали збірника фактично її не розвивали. Єдине, що можна помітити, – це гіпотетичний зв'язок між нею та з'ясуванням причин українсько-польського протистояння. Натомість постійно простежується інша тенденція: поняття “боротьба за землю” подавалось у традиційному, широкому розумінні територіальних суперечок, а міжнаціональний конфлікт укотре поставав як антипольська акція УПА чи протистояння українського та польського підпілля.

Що ж до змісту часопису, то, не заперечуючи в жодному разі права редакції на інтерпретацію матеріалу, хочемо передусім висловити глибокий жаль і здивування з приводу відсутності чіткої хронологічної

² *Переднє слово.* – С. 10.

чи проблемної структурованості видання. Статті й джерела, вміщені у ньому, на це заслугоували. Тому дозволимо собі розділити матеріали збірника на кілька груп:

I. Статті, де розглянуто причини й передумови українсько-польсько-го конфлікту з міжвоєнного періоду та перших днів Другої світової війни;

II. Роботи, що висвітлюють міжнаціональне протистояння в Західній Україні та аналітично його осмислюють;

III. Дослідження, що стосуються теоретичних аспектів націоналізму, національних взаємин та проблеми їх вивчення;

IV. Історичні джерела, подані в основному тексті чи винесені за поля. Зупинимося лише на деяких особливо цікавих матеріалах.

Перша група статей у цілому підтвердила соціальну концепцію українсько-польського конфлікту. Зокрема польський історик Владзімеж Менджецький у своїй роботі обстоює ідею амбівалентності українських джерел протипольської акції. З одного боку, українські діячі на основі досвіду першої половини ХХ ст. переконалися в тому, що поляки є основною перешкодою до незалежності України (так виникла ідея демографічних змін на Волині та Галичині). З іншого ж, – “поширене серед українців почуття дискримінації та кривди, поєднане з бажанням відплати”, яке вчений пов’язує з поразкою українців у 1918-1921 рр. та прагненням українського селянства остаточно зруйнувати ненависний “польсько-панський світ” і вважає однією з причин насильства й жорстокості, що мали місце у 1943 р. Такий погляд на події дещо спрощений: навряд чи варто отожднювати український й німецький реваншизми як прояви національно-визвольної боротьби та ідеї світового панування.

Чіткіше окреслює соціальні причини конфлікту Зоя Баран. Проаналізувавши земельні реформи в Західній Україні та політичну боротьбу навколо них, дослідниця слушно зауважує: всі сподівання українців на те, що аграрне питання буде вирішене на їхню користь, виявилися марними. Бо незважаючи на економічний і політичний провал реформ в Західній Україні, “протягом усього міжвоєнного періоду осадницька колонізація була важливим політичним та економічним чинником національної політики Речі Посполитої Польщі”³.

Важливу інформацію про соціальні, освітні та політичні аспекти служби українців у Війську Польському в міжвоєнний період та українські по-

³ Баран З. До питання про аграрну політику урядів міжвоєнної Польщі стосовно Західної України // *Волинь...* – С. 86-99.

⁴ Резмер В. Позиція і участь українців у німецько-польській кампанії 1939 р. // *Волинь...* – С. 100-115.

встання на початку Другої світової війни подає стаття Вальдемара Резмера⁴. Історик переконаний, що українці Галичини постійно виділялися серед інших меншин польської армії високим рівнем національної свідомості. З початком вересневої кампанії 1939 р. саме вони, перебуваючи під впливом ОУН, яка в той час співпрацювала із Абвером, розгорнули військові повстання поблизу Стрия й Миколаєва.

Наступна група матеріалів збірника присвячена проблемі українсько-польського конфлікту. Гжегож Мотика запропонував нову інтерпретацію антипольських акцій УПА⁵. Дослідник вважає, що рішення усунути (чит. ліквідувати) поляків на Волині виникло цілком випадково. Так, усупереч позиції ОУН та під впливом дезертирства української поліції (внаслідок радянської провокації) “Клим Савур” розпочав на Волині широку партизанську діяльність, у рамках якої й розгорнулася боротьба з ворожим польським елементом. Також історик простежує вплив Волинських подій на рішення провести антипольську акцію в Галичині. Він досить детально розглядає дискусію щодо цього питання, яка відбулася серед українських націоналістів улітку 1943 р.

У своїй роботі про польську реакцію на дії УПА⁶ Г. Мотика з прихильністю йому вираженістю говорить про діяльність польської поліції, співпрацю поляків з німцями, їх участь у радянській партизанці та особливо про терор польського підпілля проти українців на початку 1945 р. у Закерзонні. Ця стаття доповнює першу публікацію дослідника про причини антипольських дій УПА та фактори розвитку міжнаціонального протистояння.

Зауважимо, що Г. Мотика, з одного боку, постійно закликає українців засвідчити свою “цивілізованість”, давши “виважну оцінку” діям УПА проти польського населення, а з іншого, не схильний виправдовувати антиукраїнські акції поляків, хоча більшість цих акцій, на його думку, були викликані діяльністю УПА.

До другої групи досліджень належить і стаття Володимира Трофимовича⁷, у якій докладно висвітлюються тогочасні події. Проаналізувавши політику Німеччини та СРСР щодо українців і поляків, виявивши основні методи і засоби, якими ці держави послуговувалися для загострення міжнаціонального конфлікту, дослідник переконливо доводить, що Берлін і Москва для забезпечення свого панування на окупованих територіях та нейтралізації українського й польського визвольних ру-

⁵ Мотика Г. Антипольська акція ОУН-УПА // Волинь... – С. 31-47.

⁶ Мотика Г. Польська реакція на дії УПА // Волинь... – С. 48-56.

⁷ Трофимович В. Роль Німеччини та СРСР в укр.-пол. конфлікті // Волинь... – С. 118-146.

хів вміло використовували українсько-польські суперечності, усіляко підтримуючи ворожнечу між двома народами.

Ігор Ілюшин запропонував не менш ґрунтовне дослідження про польське підпілля в Західній Україні⁸. Історик стверджує, що залежно від обставин діяльність польського підпілля на Волині та Галичині могла бути антирадянською або антинімецькою, проте вона завжди була антиукраїнською.

Узагальнюючий характер має робота Тараса Гунчак, присвячена вивченню позицій українців та поляків під час Другої світової війни⁹. У своїй статті діаспорний історик доводить, що українці й поляки не могли досягти порозуміння, оскільки цілі обох сторін були несумісними. Поляки хотіли зберегти довоєнні кордони Польщі, а українці прагнули створити незалежну державу на етнічних українських землях. “Як результат, – пише Тарас Гунчак, – поляки й українці воювали за ту саму територію, і ні поляки, ні українці не були готові досягти компромісу”.

Помітно різняться погляди польської дослідниці Богуміли Бердиховської та українського історика Ярослава Ісаєвича, що засвідчують аналітичні замітки цих авторів про основні аспекти вивчення діяльності УПА та подій на Волині.

Польська дослідниця, очікуючи “голосу українського суспільства з нагоди травматичної для поляків річниці”, наголошує, що сучасній українській історіографії бракує неоднозначності у ставленні до УПА. На думку вченої, воно або негативне під впливом пострадянської візії, або позитивне згідно з націоналістичною моделлю. Проте в обох випадках проблема “Волинської різанини” фактично випадає з поля зору. Тому Б. Бердиховська радо вітає прояви позааполітичної оцінки діяльності армії, коли “боротьба УПА з советськими та німецькими військами може розраховувати на визнання так само, як антипольська акція на осудження.”

Під іншим кутом зору бачить проблему Я. Ісаєвич. Підкреслюючи традиційну і хворобливу упередженість польського суспільства у ставленні до УПА й українців загалом, намагання поляків обмежити конфлікт подіями на Волині (хоча само протистояння мало значно ширші масштаби, а своїм корінням сягало ще міжвоєнного періоду), історик влучно відповідає на постійні заклики польської сторони покаятися за дія майбутнього добросусідства: “Для взаємного порозуміння потрібні не лише знання про минуле, а й добра воля, бажання визнати аргументи інших, а не лише власні. Поліпшення клімату міжнаціональних від-

⁸ Ілюшин І. *Польське підпілля на території Західної України в роки II світової війни // Волинь...* – С. 152-171.

⁹ Гунчак Т. *Поляки й українці під час II світової війни // Волинь...* – С. 171-178.

носин можливе як наслідок свідомих зусиль обох суспільств, а не як результат кон'юнктурних політичних кампаній.”

Не зупиняючись докладно на третій групі матеріалів, зазначимо, що роботи, зараховані до неї (статті Б. Андерсона, Б. Еренрайх, М. Печерського, Н. Яковенко та ін.), стали значним внеском у галузь теоретичного вивчення феномену націоналізму, факторів його розвитку та функціонування, проблеми національних стереотипів та їх впливу на науку й суспільство.

Надзвичайно цікавий останній блок матеріалів збірника – джерела. Зокрема в основному тексті часопису опубліковано вісім документів та листів. Як уже зазначалось, упорядники оминули хронологічний принцип структуризації. Тому на початку номера подано “відкритий лист” українських діячів та лист Я. Куроня до М. Мариновича з приводу 60-ої річниці подій на Волині. Автори наведених документів висловлюють глибокий жаль з приводу подій, однаково трагічних для обох народів, та закликають до взаємовибачення і порозуміння.

Для підсилення моралізаторського ефекту редакція публікує також два листи й уривки з послання митрополита А. Шептицького¹⁰, які змальовують тогочасну ситуацію в окупованій Галичині, передумови антипольських виступів. Стурбований різким падінням моральності тодішнього суспільства, викликаного гітлерівськими злочинами, український діяч закликає українську громадськість не допустити вбивств, грабунків і т. п. Наведені тексти засвідчують глибоке розуміння митрополитом суспільно-політичних обставин того часу, щире бажання відвернути загрозу міжетнічного конфлікту.

З метою об'єктивного висвітлення тогочасних подій і надання українцям та полякам однакових можливостей викладення власної точки зору редакція публікує відозви Крайової Політичної Репрезентації до українців та звернення Організації Українських Націоналістів до поляків від 3 липня 1943 р. У поданих документах обидві сторони обґрунтують свої права на Західноукраїнські землі, звинувачують одна одну у співпраці з окупантами, при цьому, однак, закликають протилежну сторону до порозуміння.

Значно більше джерел винесено за поля збірника і виділено в рубрику “Документи”. Їх можна умовно поділити на кілька підгруп:

— матеріали про паціфікацію українців та репресивну політику міжвоєнної Польщі;

¹⁰ Шептицький А. Лист до Папи Пія XII (29-31 серпня 1942 р.) // Волинь... – С. 12-17.; Шептицький А. Пастирський лист до духовенства та вірних (10 серпня 1943 р.) // Волинь... – С. 18-23.; Шептицький А. Из послання „Не убий” (21 листопада 1942 р.) // Волинь... – С. 331-333.

- спогади і свідчення про події на Волині;
- джерела про польську політику щодо українського питання під час Другої світової війни;
- інші документальні матеріали.

До першої підгрупи належить лист о. Чемеринського до о. Мартинюка в США про “умиротворення” українців, статтю про польський терор 1930 р., передрукована з англійської газети “Манчестер Гардіан” і Петицію британських парламентарів до Ліги Націй у справі переслідування українців, де на конкретних прикладах докладно описано знущання польських військових і жандармів над українцями, руйнування українських сіл і ставлення до таких акцій місцевих поляків. Серед цих матеріалів уміщено також свідчення Т. Боровця про тюрму в Березі Каргузькій.

Особливо виділяється наступна підгрупа джерел, до якої увійшли численні свідчення польських очевидців про події на Волині: “Спогади поляків про польсько-український конфлікт на Волині”, “Спогади учасників польської самооборони с. Гута Степанська”, анонімне “Повідомлення поліцейського”. Ці матеріали барвисто описують напади українців на польське населення, але, як багато інших польських документів, обходять мовчанням діяльність самих поляків (у цьому плані певний виняток становить “Повідомлення поліцейського”). Великий інтерес викликають також українські свідчення про “Волинську трагедію”. На відміну від попередніх, вони докладно змальовують напади поляків на українські села, а описи антиукраїнських акцій за своєю натуралістичністю не поступаються польським аналогам.

Джерела третьої підгрупи відображають ставлення (в основному негативне) уряду й політичних угруповань Польщі до української проблеми під час війни. Це, зокрема, такі матеріали, як “Пам’ятна записка Галицьких людовців у справі національної політики Польщі в Західній Україні”, рапорт відділу інформації Бюро інформації та пропаганди для головного командування АК про ставлення польських партій та угруповань до українського питання, лист і рапорт співробітника польського посольства в Берні про українську проблему на окупованій території, а також ухвалу Ради національно-підпільного уряду підпільної Польщі щодо української справи.

До останньої підгрупи належить радянська інструкція про виселення польських осадників, дані перепису населення Польщі 1931 р., хронологія українсько-польських стосунків у ХХ ст. та ін.

Підсумовуючи, необхідно відзначити неординарність даної підбірки джерел. Разом із тим доводиться констатувати деяку недбалість редакторів, що виявилась у часовій і логічній непослідовності подання матеріалів. Наприклад, замість того, щоб одразу ж після свідчень польсь-

ких очевидців про Волинські події подати свідчення українців (що, гадаємо, найкраще засвідчило б усю неоднозначність, складність і драматизм даного історичного періоду), упорядники, свідомо уникаючи зіставлень, подають свідчення Т. Боровця про табір у Березі Картузькій. Таке розташування статей не дозволяє читачеві скласти цілісне уявлення про тогочасні події.

У цілому збірник “Волинь 1943. Боротьба за землю” переконливо доводить, що і в українській, і в польській науці над порушеною історичною проблемою ще довго тяжитимуть різноманітні стереотипи.

Методика впорядкування матеріалу, запропонована редакцією часопису, хоча й відзначається нестандартністю, проте не виправдала себе. Поки що подібні теми вимагають класичного висвітлення. Складається враження, що упорядники недостатньо глибоко осмислили проблему. Прагнучи бути в анагарді тих, хто відверто й без вагань засудить (безперечно, заради майбутнього) антипольські дії українців під час війни, редактори, мабуть, забули, що незалежно від політичного значення даної проблеми слід у першу чергу з’ясувати її науковий зміст із точки зору науки, а вже потім давати моральну оцінку.

Попри те, збірник вийшов доволі цікавим. Автори видання однаковою мірою представили помірковані погляди як української, так і польської сторони, даючи змогу широкому колу читачів не тільки з’ясувати актуальні питання історії, але й приєднатися до тривалої українсько-польської дискусії.